

*Т.В. Кравченко,
канд. пед. наук*

*Tamara V. Kravchenko,
Ph. D. in Pedagogics*

СУЧАСНА СІМ'Я У ФОКУСІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Abstract. The article represents an attempt to classify various families in today's Ukraine according to their composition and the type of their influence on the formation and development of the child's personality. The results were achieved due to the generalization of some results of the research conducted by the State Institute for Family and Youth Problems and the Laboratory of Family Education of APS of Ukraine during the last eight years.

Сім'я – одна з найдавніших форм спільності людей. Вона виникла раніше, ніж нації, держави, ще за часів первісного суспільства. Саме сім'я була, є і, мабуть, завжди буде найважливішим середовищем формування та розвитку особистості, яке відповідає не тільки за соціальне відтворення населення, а й за відтворення певного способу його життя. У родині індивід народжується, зростає, соціалізується, гуманізується і стає культурним членом людського співтовариства. Родина покликана розкрити дитині простір людських почуттів, тут закладаються її моральні чесноти, виховується любов до Батьківщини, пошанування свого роду, повага до старших, доброта, альтруїзм, взаєморозуміння і взаємопідтримка, відвертість, щирість, співчуття, самостійність, відповідальність. Усе це актуалізує значення сімейного виховання, підносить роль батьків у складному й неоднозначному процесі формування та розвитку молодого покоління.

Сім'я – не однорідна, а диференційована соціальна група; в ній представлені різноманітні вікові, статеві, професійні «підсистеми», які певним чином детермінують зміст, форми і методи внутрішньосімейних відносин. В їх основі – родинна близькість, що становить надзвичайну виховну цінність і характеризується неповторністю інтимних зв'язків батьків і дитини, глибоким особистісним контактом між ними. Це обумовлює ефективність спілкування, його виховну силу, сприяє інтенсивності, міцності й глибині засвоєння зростаючою людиною у процесі наслідування та співпереживання моральних позицій батьків, що виявляються в їхніх звичках, судженнях та оцінках, у ставленні до інших людей, суспільних подій тощо, в особливій чуттєвості, налаштованості дитини на батьківський вплив, їхні настанови, пов'язані з її поведінкою.

Усе це, з одного боку, полегшує виховання зростаючої особистості, а з іншого (зважаючи на значну кількість зовнішніх, не завжди керованих чинників), – значно утруднює цей процес. Адже якщо за умов тоталітарного суспільства дитина залучалася до певної виховної системи, зміст і засоби якої були суворо

окреслені державою й спрямовувалися на формування певного «ідеалу», то в сучасних умовах перехідного періоду і розбудови громадянського суспільства, ці завдання значно ускладнюються.

Характерна для сьогодення швидка зміна соціальних умов життєдіяльності, трансформаційні процеси, що впливають як на психологічний стан кожного члена сім'ї, так і на міжособистісні взаємини між ними, позначаючись на характері їхніх нормативно-ціннісних систем, сумісності представників різних поколінь у межах однієї сім'ї, викликають зміну традиційних соціокультурних стереотипів, які відіграють значну роль у системі сімейної мікро- та макросоціальної взаємодії.

Впливи, яких зазнає сучасна сім'я і які позначаються на процесі її розвитку, обумовлені як закономірними загальними зрушеннями в українському суспільстві, так і окремими специфічними подіями сучасного життя. З одного боку, такі зрушення сприяли подоланню кризи патріархальності сімейних стосунків, піднесенню їх на вищий рівень розвитку, а з іншого, – внаслідок несподіваності й незавершеності інновацій, притаманних сімейному середовищу протягом останніх років, сім'я зіткнулася з новими проблемами, значною мірою втратила здатність виконувати життєво необхідні й традиційно притаманні їй функції, зокрема виховну.

Українська сім'я, особливості її розвитку і виконання покладених на неї функцій, різноманітні проблеми, що виникають перед нею в сучасних умовах, змушують як її членів, так і державу вдаватися до пошуку оптимальних шляхів їх вирішення. Не залишаються ці питання й поза увагою науковців. Дослідження, присвячені вивченню особливостей життєдіяльності сучасної сім'ї, охоплюють досить широке їх коло, забезпечуючи як теоретичне, так і прикладне опрацювання різних аспектів. У цьому контексті актуалізується співробітництво наукових колективів, які займаються вивченням цих проблем, що дозволяє не лише розширити дослідницький простір, а й значно поглибити його. Науково-дослідна взаємодоповнюваність стає тим підґрунтям, яке сприяє проведенню дійсно фундаментальних досліджень, зміст і спрямованість яких відповідають вимогам сьогодення.

Досить плідним у цьому плані уявляється співробітництво Державного інституту проблем сім'ї і молоді та лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання АПН України, яке триває вже майже вісім років. Протягом цього періоду було здійснено наукові розвідки, основна увага в яких надавалася вивченню виховного потенціалу української сім'ї у різних його проявах: батьківсько-дитячі взаємини; ціннісні орієнтації батьків і їх вплив на соціальний розвиток підлітків і дітей старшого шкільного віку; особливості виховання дітей у сім'ях, що проживають у малих містах України та в сільській місцевості; соціально-психологічні особливості виховання та соціалізації дитини в сім'ї; соціально-педагогічна робота з сім'єю і її перспективи та ін.

Моніторинги, які проводяться співробітниками Державного інституту проблем сім'ї і молоді, охоплюють всі регіони України, дають змогу одержати багатий фактичний матеріал щодо різних напрямів виховання дітей, основних форм і методів, які використовуються батьками для досягнення запрограмованих цілей.

Якою ж бачиться у світлі цих спостережень і досліджень сучасна українська сім'я?

Сучасна українська сім'я та її функції, у тому числі й виховна, характеризуються суперечливими тенденціями, які впливають на соціальний розвиток і формування дитячої особистості.

Узагальнення результатів досліджень, проведених співробітниками Державного інституту проблем сім'ї та молоді та лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання АПН України засвідчили, що загальна картина ціннісних орієнтацій дорослих членів сімей характеризується певною невизначеністю і нестійкістю. Кризовий стан соціально-економічного розвитку нашої країни зумовив висунення на перший план матеріального чинника, а це, у свою чергу, породжує цілу низку суперечностей в сім'ї, негативно впливає на змістове наповнення її функцій. Підтвердженням цьому може бути той факт, що дефіцит грошей (дійсний чи уявний) або їх надважкий заробіток спричинює зниження уваги щодо прищеплення дітям умінь і навичок працелюбності, формує зневажливе ставлення до цінностей праці; перевага надається орієнтації на «престижність» тієї чи іншої роботи, яка сприймається і усвідомлюється такою залежно від обсягу матеріальних благ, котрі вона може надати. Подібні настанови батьків далеко не завжди адекватно сприймаються дітьми. Це призводить до того, що досить поширеним явищем в українському суспільстві став феномен маргіналізації свідомості й поведінки молоді. Тобто, йдеться про резигнацію, відмову значної частини юнаків і дівчат від власних зусиль, спрямованих на утвердження відповідності потреб, які різко зросли, вимогам середовища. Причому така соціально пасивна позиція притаманна як дітям, чиї батьки мають досить високі прибутки, так і представникам малозабезпечених верств населення. На цьому тлі відбувається дезактуалізація колись нормативної соціальної поведінки, на перший план висувається прийняття межових, маргінальних її форм з поведінковою псевдоадаптацією на цьому рівні.

Суттєво знизився матеріальний рівень життя значної частини сімей. За даними комплексних досліджень, спрямованих на вивчення умов життя домогосподарств, більше чверті населення в Україні (26,7%) належить до категорії бідних; дві третини цієї кількості припадає на сім'ї з дітьми, які ще не досягли повноліття і повною мірою залежать від своїх батьків. Більшості молодих сімей важко утримувати без додаткової допомоги навіть одну дитину, не кажучи вже про двох і більше, тому час вступу у шлюб відкладається на ефемерне майбутнє.

Відкладання шлюбу і часу народження дитини деформує традиційну модель життєвого циклу людини і сім'ї. Зокрема, досить звичним для України став недавно ще новий факт: деякі жінки надають перевагу народженню дитини ще до вступу в офіційні шлюбні взаємини, а економічні труднощі, невлаштованість спричинили поширення в нашій країні незареєстрованих, неофіційних шлюбів. І хоча, згідно із законодавством України, незареєстрованість шлюбних взаємин не знімає відповідальності батьків за дітей, це все ж таки негативно позначається на здійсненні виховних функцій сім'ї, морально-психологічному кліматі в ній.

Ще одна нова для нашого суспільства модель сімейних взаємовідносин зумовлена появою так званої «бізнесової еліти». Переважна більшість подібних сімей створювалися свого часу на взаємній вигоді: чоловік одержував молоду й привабливу дружину, а жінка — певний рівень життя. У таких сім'ях панують

зовсім інші (порівняно з традиційними) схеми взаємин – психологічних, культурних, виховання дітей. Щодо останнього, то тут встановлюється певна модель: народження дитини, передача її на виховання гувернантці, престижна, з високою оплатою послуг школа.

Сімейні негаразди, обмеженість часу спілкування дорослих і дітей призводять до розриву внутрішньосімейних зв'язків, утечі з дому та бродяжництва неповнолітніх.

За всієї багатоманітності сімей в сучасній Україні, вони можуть бути умовно поділені на кілька груп в залежності від характеру їх впливу на формування та розвиток особистості дитини.

До *першої групи* належать сім'ї, які характеризуються цілком сприятливими взаєминами між батьками і дітьми. Тут є обоє батьків, не менше двох дітей; доцільно та змістовно організовуються внутрішньосімейне життя та діяльність, стосунки як між самими дорослими, так і між дорослими та дітьми ґрунтуються на цілковитому взаєморозумінні, домінує демократичний стиль спілкування й поведінки. Для сім'ї характерна позитивна моральна атмосфера, культурне та раціональне дозвілля; батьки мають достатньо високий рівень освіти, загальної культури і педагогічної підготовленості; матеріальний стан задовільний чи добрий.

Другу групу становлять сім'ї з дезорганізованою структурою: з однією дитиною, неповні, розлучені, але дитині приділяється найзначніша увага; доволі часто відсутнє розумне поєднання любові й вимогливості; можливе панування атмосфери гіперопіки та всездозволеності.

Третій групі сімей притаманний сприятливий нестійкий вплив. Батьки люблять своїх дітей, прагнуть створити всі умови для їх розвитку; моральна і трудова атмосфера позитивна, але відсутнє достатнє взаєморозуміння між дорослими, на ґрунті чого часто виникають конфлікти. Батьки, як правило, мають невисокий рівень загальної культури, недостатню освіту та педагогічний потенціал; матеріальний стан зазвичай середній, вищий або нижчий за середній; така сім'я може бути як повною, так і з дезорганізованою структурою; в цілому, справляє позитивний вплив на виховання дітей.

До типів сімей, які репродукують несприятливий вплив на дітей, відносяться:

а) сім'ї, в яких духовні потреби мають другорядний характер, перевага надається матеріальним цінностям, що спричинює дизгармонійність розвитку дитини; один з батьків може вести аморальний спосіб життя; споживацтво сповідується як життєвий ідеал; низький рівень освіти та культури; батьки не знають і не вміють застосовувати педагогічно доцільні засоби виховання, домінує авторитарний стиль спілкування, взаємне нерозуміння, наявне небажання з боку дорослих спільно проводити дозвілля, різні (іноді протилежні, такі, що суперечать одні одним) інтереси батьків і дітей; матеріальний стан полярний – від жебракування до цілковитого добробуту.

б) сім'ї з аморальним мікрокліматом та негативним впливом на розвиток дитини (послаблена морально-трудова атмосфера, постійна конфліктність, антипедагогічне ставлення до дітей, нервовість у внутрішньосімейних стосунках;

відсутність загальної культури та духовних запитів; освіта, як правило, нижча за середню. Часто це багатодітні сім'ї, матеріальний стан яких досить важкий; мінімум турботи про дітей, неувага до корисної організації їхнього життя та діяльності; діти прагнуть компенсувати відсутність любові та турботи з боку батьків шляхом самоствердження у вуличних угрупованнях);

в) криміногенний тип сім'ї (внутрішні взаємини будуються таким чином, що завдають значної шкоди духовному та фізичному здоров'ю дітей; освіта батьків – нижча за середню; систематичне, часто спільне батька та матері, пияцтво, аморальний спосіб життя батьків, інколи із залученням до цього дітей; умови для виховання дітей найнесприятливіші);

г) нейтральний вплив на дитину (внутрішньосімейним взаєминам характерне вільне виховання, діти найчастіше живуть самі по собі; вся увага батьків сконцентрована на зароблянні грошей; часто це матері-одиначки, які народили дитину в досить молодому віці; розлучені жінки, соціальні умови життєдіяльності котрих не дозволяють їм належним чином займатися вихованням дитини; багатодітні сім'ї з послабленими соціально-моральними нормами, з низьким культурним рівнем; матеріальний стан нижчий за середній).

Завдяки співробітництву двох наукових колективів, узагальненню та взаємодоповненню результатів досліджень стало можливим не лише визначити основні типи сімей, що ґрунтуються на різних за змістом, характером, спрямуванням батьківсько-дитячих взаєминах, а й простежити динаміку їх розвитку, виокремити основні тенденції і пріоритети, які мають місце в сучасному сімейному вихованні.

При визначенні тенденцій, характерних для сучасної сім'ї як виховної інституції, виходили з того, що існують два основних їх типи. До першого типу належать природні, постійно існуючі тенденції, які походять із самої сутності феноменології сім'ї і стосуються її розвитку як соціального інституту. До другого типу належать штучні, антиприродні, тимчасові, які спричинюються ззовні певними чинниками. Такі тенденції одразу зникають з усуненням зовнішнього фактора, що їх породжує. Природні тенденції можуть перебувати в актуальному, дійсному стані, коли відсутні придушуючі їх фактори, або в стані потенційному, можливому, якщо їх прояв з тих чи інших причин (навмисних чи ненавмисних) блокується.

Основні тенденції, характерні для сучасного сімейного виховання, полягають у такому:

- сучасна українська сім'я зазнає значного впливу аномії (певного психологічного стану, за якого колишні ідеологічні основи, нормативні й ціннісні орієнтації та соціально-психологічні стереотипи поведінки виявляються зруйнованими, а нові ще не вироблені; їх формування відбувається хаотично й безсистемно), що негативно позначається на процесі сімейного виховання, призводить до невірної зміщення акцентів на «модні» особистісні якості – вміння пристосовуватися до будь-яких обставин, досягати за будь-яку ціну «місця під сонцем», налаштованість як батьків, так і дітей на престижність професійної діяльності, яка сприймається такою залежно від матеріальних доходів;

- надання дорослими членами сімей переваг матеріальному забезпеченню сімейної життєдіяльності на шкоду виконанню виховної функції;
- відмежованість значної частки сімей від сучасних соціально-адаптивних стратегій, що негативно позначається на внутрішньосімейній атмосфері, міжособистісному спілкуванні дорослих і молодших членів сім'ї, утруднює належну психологічну й соціальну підтримку дитини.

Усе більш чітких обрисів набуває тенденція прагнення батьків до виховання дитини через партнерську взаємодію, встановлення співробітництва. Проте наявна аномія і недостатній рівень педагогічної культури призводять до застосування не завжди адекватних форм і методів такої взаємодії, породжують спотворені уявлення про її сутність, що певною мірою утруднює цей процес.

Ми окреслили лише деякі результати, одержані завдяки співпраці наукових колективів двох інститутів. Їх зміст більш повно й конкретно відображений у щорічних Державних доповідях про стан сім'ї, підготовку яких здійснює Державний інститут проблем сім'ї та молоді за активної участі співробітників лабораторії сімейного виховання. Підготовка таких матеріалів дозволяє одержати реальне уявлення про стан сучасної української сім'ї і виховання в ній дітей, визначити найбільш уразливі „ділянки”, які, поряд із констатацією, потребують як всебічної дієвої допомоги з боку науки, так і відповідного реагування з боку держави.

-
1. Роль сім'ї у процесі формування духовних потреб дітей // Духовні потреби дітей України : Монографія / За ред. Ж. Петрочко. – К.: Видавн. дім „Калита”, 2005. – 108 с.
  2. Соціально-психологічні проблеми та виховний потенціал сімей // Становище сімей в умовах малих міст України : Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2004 р. – К.: Гопак, 2006. – 226 с.